

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

О. М. Омельчук
кандидат юридичних наук, доцент,
ректор Хмельницького університету
управління та права

УДК 340.12

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ У ТЕОРІЯХ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

З'ясовано історичні аспекти розвитку концепції правової поведінки у теоріях соціальної дії, згідно яких зв'язок людини і суспільства здійснюється за допомогою підпорядкування поведінки соціальним нормам. Всі суспільні процеси і явища мають своїм джерелом загальну систему цінностей, котра присутня в кожній індивідуальній свідомості. Таким чином, зв'язок людини і суспільства здійснюється через співвідношення поведінки із вимогами соціальних норм.

Исследуются исторические аспекты развития концепции правового поведения в теориях социального действия, согласно которым связь человека и общества осуществляется с помощью подчинения поведения социальным нормам. В свою очередь, общественные процессы и явления имеют своим источником общую систему ценностей, которая присутствует в каждом индивидуальном сознании. Таким образом, связь человека и общества осуществляется через соотношение поведения и социальных норм.

Found out the historical aspects of the concept of behaviour in theories of social action, according to which the relationship of man and society by using social norms of conduct submission. All social processes and phenomena have their common source of values, which is present in each individual consciousness. The relationship of man and society is on the basis of the correlation of human behavior to social norms.

Ключові слова: правова поведінка, соціальна поведінка, соціальна дія, соціальні цінності, соціальні норми.

На сучасному етапі розвитку суспільства проблематика правової поведінки стає особливо гострою, про що свідчить зростання правового нігілізму, занепад правової культури суспільства, збільшення правопорушень. Це безпосередньо пов'язано із деградацією індивідуальної правової свідомості і правової культури, що і знаходить

© Омельчук О. М., 2010

свій прояв у девіантній чи неправомірній поведінці. Виникають нові соціальні запити, що проявляються у зміні цінностей і норм суспільства, зміні кола потреб та інтересів громадян.

Вирішення зазначених проблем пов'язане, перш за все, з належним державним регулюванням найбільш важливих суспільних відносин, котрі відносяться до сфери права. Завданням держави у цьому процесі є створення таких правових моделей, котрі б спрямували розвиток суспільства в прогресивне русло, допомогли закріпити нові позитивні соціальні цінності і норми, запропонувати нові зразки правомірної поведінки. Відповідь на ці питання можна знайти лише провівши філософсько-правовий аналіз правової поведінки, необхідною частиною якого є звернення до історичних та психологічних аспектів розвитку правової поведінки. Завданням цієї статті є дослідження історичних аспектів розвитку концепції правової поведінки у теоріях соціальної дії.

Правова поведінка як різновид соціальної поведінки є предметом вивчення не лише філософії права, а й психології та соціології. Створення цілісної концепції правової поведінки вимагає дослідження психології соціальної дії, зокрема, праці таких вчених, як: Дж. Александер, М. Арчер, П. Бергер, П. Бурдье, Л. Виготський, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, П. Сорокін, А. Турен, Ю. Хабермас, Д. Хоманс, П. Штомпка та ін.

Основи теорії соціальної дії в двадцятих роках ХХ ст. заклали М. Вебер, Ф. Знанецький та Т. Парсонс. Згідно з цією концепцією, зв'язок людини і суспільства здійснюється за допомогою підпорядкування поведінки людини суспільним загальноприйнятим нормам. Всі суспільні процеси і явища мають своїм джерелом не індивідуальну свідомість, а загальну систему цінностей, яка присутня в кожній індивідуальній свідомості. Таким чином, зв'язок людини і суспільства здійснюється через співвідношення кожної індивідуальної дії колективним загальноприйнятим нормам.

В класичній соціології дослідники виділяють два основних підходи до мотивації соціальної дії, представниками яких є Е. Дюркгейм та М. Вебер. На думку Е. Дюркгейма, діяльність і поведінка людини жорстко детермінована об'єктивними факторами, такими як соціальна структура, соціальні відносини, культура, тощо. Вебер, навпаки, надавав суб'єктивного значення соціальній дії, вважаючи, що в будь-яких соціальних умовах людина має можливість прояву індивідуальності [8, с. 124].

Макс Вебер (1864–1920), намагався витлумачити зміст соціальної поведінки шляхом виявлення її суб'єктивних причин, змісту, цілей, причин [7, с. 360]. Основними ознаками соціальної поведінки М. Вебер вважав вмотивованість і свідому орієнтованість на соціальне оточення, тому важливими є не лише зовнішні прояви поведінки, але й зміст тих духовних цінностей, на які орієнтована поведінка [15, с. 131]. Учений виділяв такі типи соціальних дій: афективна дія, що не містить в собі жодних роздумів про цілі, засоби і мету, детермінована емоціями, здебільшого виявляються в порушенні поведінкових стандартів, моральних та правових норм; традиційна дія зумовлена звичаями та звичками людини, здійснюється в повторюваних умовах за встановленою моделлю; ціннісно-раціональна дія залежать від ціннісних орієнтацій людини, зорієнтована на цінність, а не на ціль, тому аналіз наслідків та результатів діяльності може не вчиняти впливу на дію; цілераціональні дії зорієнтовані на соціальний успіх, що виключають ірраціональні, емоціональні компоненти, передбачають раціональний вибір цілей і засобів їх досягнення [4, с. 627–630].

Для М. Вебера основною ознакою соціальної дії є раціональність, що характеризується методичністю та систематичністю і є організуючим началом пізнання. Відповідно з методичною діяльністю пов'язана специфіка організуючої функції раціональності у суспільному житті, що невіддільна одиначній свідомості. Організація суспільного життя здійснюється лише у взаємодії багатьох індивідів, що входять у дане суспільство. Термін “соціальна дія” є характеристикою не лише одиначної емпіричної соціальної дії, а теоретичним інструментом для аналізу типових соціальних дій. Тому

свідома цілеспрямована дія виступає засобом стратегічної переорієнтації всієї поведінки людини [17].

Вчений за допомогою типології соціальної дії запропонував вивчати стійкість чи дієвість соціального порядку між ціннісно-нормативними структурами, що існують в культурі суспільства. Окремі елементи соціального порядку, що складаються із соціальних дій, знаходяться в постійному русі, розвитку, або занепадають. В кожній із соціальних дій поєднується соціальний норматив, що належить культурі, і мотивація та уявлення людини, котра здійснює цей норматив. Оскільки культурний норматив протягом довгого часу, як правило, зберігає свою ідентичність, то підкріплення чи послаблення тих чи інших частин соціального порядку найчастіше пов'язано з уявленнями та мотиваціями поведінки людини [20].

Дієвий соціальний порядок ефективно запобігає відхиленням від існуючої соціальної норми. За Вебером існує два типи відхилень в поведінці: відхилення особи, яка не бажає дотримуватись соціальних норм чи їх частини і відхилення в поведінці окремої людини в окремій дії. В останньому випадку людина визнає легітимність соціального порядку і соціальної норми, проте порушує її з метою досягнення важливого особистого результату. Тому цей вид поведінки є менш шкідливим для стійкості соціального порядку, якщо не набуває масового характеру. Людина, як істота розумна, розуміє, що соціальний порядок потрібен, тому намагається приводити свою поведінку у відповідність до вимог соціальних норм, крім випадків “несправедливого” соціального порядку [4, с. 628].

Флоріан Знанецький (1882–1958) вважав категорію “соціальна дія” центральною в соціології і виводив її з поняття цінності. В цьому типі дії суб'єктом і об'єктом виступають окремі індивіди чи групи людей, котрі усвідомлюють себе і діють свідомо. Для суб'єкта соціальної дії об'єкт є цінністю, яку необхідно змінити, тобто необхідно внести зміни в поведінку людини чи групи людей. Вчений відділяє соціальні дії від чисто механічних і біологічних дій. В соціальній дії повинні бути дві змінні: “набір вимог”, тобто дійсність, котра існувала до вчинення дії; “активна воля” суб'єкта вчинення дії. Соціальні дії повинні вивчатись індуктивно як емпіричні дані, оскільки являють собою досвід суб'єкта, який доповнений досвідом тих, хто реагує на його дію чи бере в ній участь. При цьому слід враховувати “людський коефіцієнт”, оскільки дійсність має не лише зміст, а й значення для суб'єкта [5, с. 119].

Кожна людська дія — це обмежена динамічна система цінностей, що є взаємозв'язаними і змінними [23, с. 323]. Оскільки людські дії є складними, часто розгалуженими системами, то дрібні дії організують навколо головної цінності і виділяють в одне ціле відносно до цієї домінуючої цінності. Однак, зауважує Ф. Знанецький, дії не завжди бувають настільки цілеспрямованими, а можуть зазнавати змін, уточнюватися. В деяких випадках дія вчинюється без додаткового обдумування, оскільки цілі і засоби обрані в минулому. У тих же випадках, коли проходить корекція дії в ході досягнення певного результату, цілі може формуватися і переформовуватися в процесі самої дії [21].

Всі типи соціальних дій пропонується поділити на дві групи: пристосування і опозиція. До першої групи належать всі дії, які призводять до бажаної поведінки особи чи групи осіб без використання погроз, що спрямовані на цінності чи можливості людини. У цьому випадку бажаної зміни поведінки людини досягають за допомогою прохання, запрошення, підпорядкуванням в процесі виконання дії. У другому випадку для зміни поведінки застосовують: протиставлення себе іншим; репресії і бунт як реакція на насилля, агресію; ворожість, що виявляється в небажанні співпраці, спротиві та ін. [2, с. 97].

Толкотт Парсонс (1902—1979) вважав, що орієнтації мають дві моделі модифікації: мотиваційну і ціннісну. Мотиваційна модель спрямована на бажання і плани людини, задоволення її потреб. Ціннісна орієнтація пов'язана із дотриманням правил, норм і стандартів, котрі і забезпечують досягнення певного соціального результату. Людина, орієнтуючись на соціальну норму, оцінює свою поведінку та поведінку інших людей. Важливим при цьому є механізм включення поведінки людини в суспільство під

впливом нормативного характеру орієнтації дії. Суть такої нормативності полягає у відповідності очікувань і поведінки людини очікуванням і поведінці інших людей, у відповідності її поведінки соціальним нормам. Така відповідність досягається мотиваційною інтеграцією, що виникає внаслідок набуття людиною ціннісних якостей, якими характеризується групова свідомість [6].

Т. Парсонс запропонував також загальну систему людської дії, котра містить у собі соціальну підсистему, підсистему особистості, підсистему культури та поведінковий організм. Соціальна підсистема розв'язує проблеми соціальної взаємодії й інтеграції суспільства, культурна підсистема відповідає за збереження і відтворення образів, особистісна підсистема забезпечує виконання функцій досягнення цілей [12]. Поведінковий організм тлумачиться як адаптивна підсистема, як середовище основних можливостей людини, які опираються на інші системи. В ньому містяться умови, з якими потрібно спів ставляти діяльність, основні механізми взаємодії з фізичним середовищем, в тому числі механізм отримання і опрацювання інформації в центральній нервовій системі, механізм рухової реакції на вимоги фізичного середовища та ін. [11]. При аналізі взаємовідносин між цими підсистемами важливо, на думку Т. Парсонса, зважати на явище взаємопроникнення. Найбільш відомим прикладом взаємопроникнення може слугувати інтерналізація соціальних об'єктів і культурних норм в поведінці особи [10, с. 16].

Структуру соціальних систем Т. Парсонс пропонує аналізувати, застосовуючи чотири типи незалежних змінних: цінності, норми, колективи і ролі. Основною функцією норм є інтеграція соціальної системи, вони є конкретні і спеціалізовані стосовно конкретних соціальних функцій і типів соціальних ситуацій. Норми включають елементи ціннісної системи, що конкретизовані стосовно до відповідних рівнів в структурі соціальної системи. Крім того, норми містять конкретні способи орієнтації для поведінки в функціональних та ситуаційних умовах [10, с. 17].

Цінності займають чільне місце щодо виконання соціальними системами функцій по збереженню і відтворенню зразка, так як вони є уявленнями про бажаний тип соціальної системи, котрі регулюють процеси прийняття суб'єктами поведінки зобов'язань. За відсутності цінностей малоімовірно, що окремі особи зможуть успішно задовольняти свої потреби та інтереси та підпорядковуватися соціальним нормам. Фундаментальні цінності стають частиною особистості. Водночас кожне суспільство має чітку організацію та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушенням цієї організації, застосовуючи засоби переконання чи примусу. Теоретичну схему Т. Парсонса об'єднує та організовує проблема соціального порядку, що охоплює: існування певних обмежень, заборон, контролю; суспільні відносини; наявність передбачуваності й повторюваності поведінки людей; сталість у збереженні форм соціального життя [16].

Т. Парсонс ввів елемент суб'єктивності через поняття "система віднесення дії", проте в його теоретичній схемі об'єкт (суспільство) домінує над суб'єктом (агентом, здатним до пізнання). Запропонована Т. Парсонсом теорія соціальної дії значною мірою "обмежує" (визначає) діяльність індивіда існуючою інституціональною системою, за що вона (теорія) зазнавала аргументованої критики Дж. Александером [12].

Подальшого розвитку теорія соціальної дії отримала в працях Дж. Александера, П. Л. Бергера, А. Турена, Ю. Хабермаса та ін. Сучасні дослідники в своїх концепціях прагнуть враховувати одночасно об'єктивні факти та суб'єктивні мотиви соціальної дії, а також наукові досягнення, соціальні та культурні зміни. При цьому пріоритет віддається мотиваційно-діяльнісному компоненту соціальної дії [8, с. 125].

Німецький філософ Юрген Хабермас (1929 р.) створив власну теорію соціальної дії, згідно якої кожна дія є комплексною системою характеристик, складається з об'єктивних фактів, соціальних норм та особистого досвіду. Вчений виділив чотири типи соціальної дії: стратегічний — учасники стратегічної дії ставляться до інших осіб як до засобів або перешкод на шляху до мети; нормативний — метою учасників соціальної дії є досягнення взаємовигідних результатів, здійснюється шляхом

підпорядкування своєї поведінки цінностям і нормам; драматургічний — метою такої дії є вибіркове самовираження індивідуальності; комунікативний — метою учасників дії є досягнення угоди для отримання конкретних результатів у певній ситуації [6].

Ю. Хабермас заперечував насильницькі форми соціального впливу політичних структур на індивідуальну свідомість, обґрунтовуючи можливість і необхідність застосування таких методів як компроміс і консенсус. Тому типологія соціальних дій повинна ґрунтуватись на відмові від орієнтації лише на цілі, що вимагає перегляду традиційної комунікативної моделі, згідно якої інша людина є лише засобом досягнення цілей. Тому цільовий прагматизм, на думку автора, повинен бути замінений діалогом, в якому сторони на засадах взаєморозуміння розглядаються як самоцінність. За такої взаємодії насилля, яке раніше здавалось необхідним і неминучим, стає неможливим [3, с. 983].

В процесі досягнення згоди між сторонами діалогу проходить самоідентифікація особи, ідентифікація її включення в соціальні групи, усвідомлення індивідуальності власної досвіду і єдності досвіду всього людства. Функціональність соціальної дії «слугує в аспекті взаєморозуміння передачі і оновленню культурних знань, в аспекті координації дій — соціальній інтеграції і відновленню солідарності, на кінець, в аспекті соціалізації — утворенню особистісної ідентичності» [18, с.113].

Французький соціолог А. Туарен ввів у теорію соціальної дії поняття соціального суб'єкта, під яким він розуміє соціальні рухи. П. Л. Бергер вважає, що між дюргеймівською об'єктивною детермінованістю соціальної дії і веберівською суб'єктивною мотивацією соціальної дії, за своїм змістом немає суперечностей. Ці два феномена існують одночасно обумовлюючи і пояснюючи один одного, оскільки суспільство визначає людину, а людина визначає суспільство. На думку Дж. Александера, соціальна дія детермінована такими соціальними складовими як культура, індивідуальність та соціальна система [8, с. 125].

Велика увага приділяється дослідженню соціальної взаємодії, що розуміється як процес обміну діями між двома і більше суб'єктами. Сутність соціальної взаємодії полягає в тому, що лише взаємодіючи з іншими людьми, людина може задовольнити більшість своїх інтересів потреб, досягнути цілі. Так, Питирим Сорокін (1889–1968) основою соціологічного аналізу вважав соціальну взаємодію, в основі якої лежить соціальна нерівність у суспільстві. Відстоював ідеї етичної відповідальності та солідарності, культурних цінностей, під впливом яких і повинна здійснюватись взаємодія у суспільстві. Згідно з П. Сорокіним, соціальна поведінка ґрунтується на психофізичних механізмах, а суб'єктивні причини поведінки є змінними величинами. Соціальна взаємодія розглядається як проста модель соціального явища, яка має такі елементи: взаємодіючі індивіди, які надлені вищою нервовою системою, мають потреби і здатність реагувати на стимули; соціальні дії, що складаються із зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя індивідів; провідники спілкування, тобто символи реакції між суб'єктами соціальної дії — мова, писемність, музика, мистецтво, гроші та ін. [9]

Вчений запропонував власний підхід до проблеми суспільних суперечностей, виділивши два типи міжсуб'єктної взаємодії: антагоністичний і солідаристський. До антагоністичної взаємодії П. Сорокін відніс суперечливу взаємодію, прикладами якої є особистісна чи групова боротьба, релігійне чи політичне ворогування, експлуатація людини. Основними індикаторами антагоністичної взаємодії він вважав факти боротьби, примусу чи насилля.

Соціальне регулювання поведінки людини, на думку П. Сорокіна, ґрунтується на базі сімейного, договірної та примусового типів нормативних зразків. З їх допомогою формуються солідаристські суспільні зв'язки, які руйнуються в періоди соціальних криз, коли зростає моральна індиферентність індивідів, збільшується їх схильність до девіантної чи протиправної поведінки [3, с. 819]. Соціальна взаємодія є взаємним обміном досвідом, знаннями, поняттями, вищим результатом якого є виникнення культури. Соціальну взаємодію слід розглядати у вигляді соціокультурного процесу, під час якого колективний досвід передається від покоління до покоління. При цьому

кожне покоління додає до отриманого досвіду свою частину, і сума колективного досвіду, таким чином, постійно зростає [13, с. 526].

Джон Хоманс розглядає соціальну взаємодію в межах створеної ним концепції соціального обміну, вважаючи, що в процесі соціальної взаємодії кожна із сторін прагне отримати максимум винагороди за свої дії і мінімізувати затрати. До найбільш важливих винагород вчений відносить соціальне схвалення. Однак між винагородою і затратами немає прямої залежності, оскільки крім матеріальної вигоди дії людей можуть бути зумовлені іншими факторами, як-от бажанням отримати максимальну винагороду без необхідних затрат, або ж, навпаки, зробити добро не розраховуючи на винагороду [19, с. 85].

В дослідженні соціальної взаємодії виникають різноманітні відгалуження, одним із яких є символічний інтеракціоналізм, засновником якого є Дж. Мід (1863–1931), а послідовниками Г. Блумер, Н. Дензін, М. Кун, А. Роуз, А. Стросс, Т. Шибутані та ін. Представники цієї течії приділяють велику увагу проблемам символічної комунікації, тобто взаємодії, що здійснюються за допомогою символів. Основна теза полягає в тому, що людина завжди соціальною і не може формуватися поза суспільством. Ця теза виводиться не з аналізу впливу системи об'єктивних суспільних відносин, а з аналізу процесу міжособистісної комунікації, ролі символів, формулюванню значень [14, с. 364].

З точки зору діяльнісної соціології, представниками якої є М. Арчер, П. Штомпка, П. Бурдье, соціальна реальність є багатомірним полем, в якому взаємодіють соціальні структури та індивіди. Результатом такої соціальної взаємодії є подія, що детермінована структурно-діяльнісними зв'язками.

Петр Штомпка (1944 р.) виділяє чотири рівні соціального поля: ідеальний рівень або соціальна свідомість, до неї входять ідеї, вірування, уявлення про дійсність, ідеологія; нормативний рівень, який складають правила, норми, приписи, цінності у структурно-суб'єктивній взаємодії; рівень взаємодії являє собою засіб взаємозв'язку між групами, спільнотами та індивідами; рівень можливостей реального світу, який складають життєві шанси, інтереси та можливості соціальних груп.

Соціальну дію складають: індивід з його потребами і метою; конкретні умови, обставини, в якій він діє; орієнтація індивіда на ситуації, що формують способи реалізації потреб та мету. Мета соціальної дії є задоволення потреб та інтересів. У конкретній ситуації індивіди виділяють різні об'єкти відповідно до їх значущості для досягнення мети, розрізняють корисні або шкідливі елементи ситуації, визначають першочергове, важливе і другорядне, аналізують можливі наслідки соціальних дій [6].

Розвиваючи теорію соціальної дії, М. Арчер доводить, що діяльність не тільки сприяє структурним і культурним змінам, а й сама змінюється. Формування і структури, і діяльності є результатом їхньої взаємодії: діяльність формується й змінює структуру в процесі власної зміни. На думку вченого, структура зберігається не завдяки намірам людей і не внаслідок інтенціональності їх дій. Вона не залежить від адекватного розуміння, проте доволі істотно залежить від розуміння неадекватного. Крім того, структури мають лише відносну тривалість, тоді як діяльність безперервна. Тому, на його думку, сучасне суспільство є продуктом людей, котрі живуть тепер, не більше, ніж майбутнє суспільство буде продуктом діяльності наших нащадків [2, с. 67].

Діяльнісний підхід знайшов своє відображення в рамках культурно-історичної школи російського психолога радянського періоду Лева Виготського. Вчений запропонував розуміння людини як діяльнісної істоти, яка переслідує свої цілі та завдання, поведінку і вчинки якої не можна оцінити лише з точки зору раціональності. Дослідження особи опосередковується вивченням її діяльності, що передбачає: визначення домінантного виду діяльності; виявлення принципу здійснення діяльності (вимушена чи вільна); вивчення характеру зв'язку між різними видами діяльності (гармонічний, дисгармонічний); вивчення рівня здійснення кожного із видів діяльності [1, с. 106].

Представники теорії соціальної дії пропонують дещо ідеалістичне пояснення поведінки людини. Для всебічного аналізу цього поняття бачиться за необхідне

використовувати як суб'єктивні фактори (свідомість), так і об'єктивні (реально існуючі суспільні відносини). Поряд з цим, всі проаналізовані вище теорії поведінки ґрунтуються на загальних методологічних принципах дослідження. Тому видається, що пояснення соціальної поведінки слід шукати у єдності біологічного, соціального і духовного факторів, котрі і можуть вчиняти реальний вплив на поведінку людини.

Список використаних джерел

1. *Артемьев, А. И.* Социология личности [Текст] [2-е изд.] / А. И. Артемьев. — М. : Арба Т-XXI, 2001. 256 с.
2. *Арчер, М.* Реализм и морфогенез [Текст] / М. Арчер // Теория общества: Сборник / [пер. с нем., англ.] / Вступ. статья, сост. и общая ред. А. Ф. Филиппова. — М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. — С. 63–78.
3. *Бачинин, В. А.* Энциклопедия философии и социологии права [Текст] / В. А. Бачинин. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. — 1093 с.
4. *Вебер, М.* Избранные произведения [Текст] / Макс Вебер / под ред. Ю. Давидова ; [предисл. П. П. Гайденко]. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
5. *Ганжа, А. О.* Гуманистическая социология Флориана Знанецкого [Текст] / А. О. Ганжа, А. А. Зотов // Социологические исследования. — 2002. — № 3. — С. 112–120.
6. *Городяненко, В. Г.* Соціологія / В. Г. Городяненко [Електронний ресурс]. — К. : Академія, 2003. — Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/sociology/gorodyanenko_sotsiologiya/part2.
7. *Иванов, Е. А.* Социальная философия для юристов. Очерк истории [Текст] : [учебн. пособ. для студ. юрид. вузов и ф-тов] / Е. А. Иванов. — М. : Волтерс Клувер, 2007. — 904 с.
8. *Козырев, Г. И.* Социальное действие, взаимодействие, поведение и социальный контроль [Текст] / Г. И. Козырев // Социологические исследования. — 2005. — № 8. — С. 124–129.
9. *Осинов, Г. В.* История социологии в Западной Европе и США [Електронний ресурс] / Г. В. Осинов. — Режим доступу : http://www.i-u.ru/biblio/archive/osi_pov_istorija/14.aspx.
10. *Парсонс, Т.* Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс ; [под ред. М. С. Ковалевой]. — М. : Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
11. *Парсонс, Т.* Системы действия и социальные системы [Електронний ресурс] / Т. Парсонс. — Режим доступу : <http://www.sociology.mephi.ru/sociologia.html>.
12. *Прокопенко, А. Л.* Поняття соціальної зміни в соціально-філософських концепціях / А. Л. Прокопенко [Електронний ресурс] Мультиверсум. Філософський альманах. — К. : Центр духовної культури, — 2006. — № 55. — Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_55/Prokopenko.htm.
13. *Сорокин, П. А.* Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. А. Сорокин [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов]. — М. : Изд-во полит. л-ры, 1992. — 544 с.
14. Социальная психология: Хрестоматия [Текст] : [учебн. пособ. для студ. вузов] / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. — М. : Аспект Пресс, 2003. — 475 с.
15. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник [Текст] / за заг. ред. В. А. Андрущенко, М. І. Горлача. — К.-Х. : Рубікон, 1997. — 398 с.
16. *Теремко, С.* Соціологія [Електронний ресурс] / С. Теремко. — Режим доступу : <http://christsocio.info/content/view/418/102/>.
17. Філософія [Текст] : [підручн.] / [Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін.]. — К. : Либідь, 2002. — 408 с.
18. *Фурс, В. Н.* Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса [Текст] / В. Н. Фурс. — Мн. : Економпрес, 2000. — 224 с.
19. *Хоманс, Дж.* Социальное поведение как обмен [Текст] / Дж. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1984. — С. 82–91.
20. *Чеснокова, В. Ф.* Макс Вебер. Социальное действие [Електронний ресурс] / В. Ф. Чеснокова. — Режим доступу : <http://www.polit.ru/science/2008/09/30/soc.html>.
21. *Чеснокова, В. Ф.* Язык социологии [Електронний ресурс] / В. Ф. Чеснокова. — Режим доступу : <http://www.polit.ru/science/2008/11/18/chesn.html>.
22. *Щепаньский, Я.* Элементарные понятия социологии [Текст] / Я. Щепаньский [пер. с польск. В. Ф. Чесноковой ; ред. и вступ. ст. Р. В. Рывкиной]. — Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1967. — 247 с.
23. *Znanięcki, F.* Nauki o kulturze [Text] / F. Znanięcki. — Warszawa : PWN, 1971. — 728 s.

Надійшла до редакції 02.08.2010